

Käymäjärven merkillinen kivi

Osmo Pekonen

Ruotsin Lapissa, Käymäjärven pienessä erämaakylässä, sijaitsee merkillinen kivi – kenties seita? – johon liittyy hämmäntävä annos sekä kansanperinnettä että oppihistoriaa. Käymäjärven kivelle ovat tehneet retken monet tieteenhistorian suuret hahmot.

Kaikki alkaa 10. kesäkuuta 1687, jolloin Ruotsin barokkiajan monioppinut Olof Rudbeck kirjoittaa esimiehelleen Upsalan yliopiston kanslerille Bengt Oxenstiernalle anoakseen kuninkaallista rahoitusta sangen epätavalliseen tutkimushankkeeseen. Rudbeck on saanut kuulla – tarina ei kerro mistä – että Lapin pohjoisilla perukoilla sijaitsee merkillinen kivi, jossa näkyvät Ruotsin valtakunnan kolme kruunua ja ”jolla vanhimmat esi-isämme tarkkailivat auringon ja kuun kulkua”. Lappalaisten tarina on saavuttanut Upsalan yliopiston professorin kenties kauppiamiesten, kenties kaiken puhdasoppisuutta valvovien kirkonmiesten kautta.

Ruotsi elää suurvaltakauttaan; se varustaa armeijoita ja laivastoja; se pullistelee rajojaan avarammiksi ja hakee itsetunnolleen perusteluja myös saagoista, riimukirjoituksista ynnä muista muinaisjännöksistä. Sveain, gööttain ja vendein kruunut oli kaiverrettu upplantilaisiin Moran kiviin, joilla Ruotsin vanhat kuninkaats valittiin, ja nyt siis kiirii tieto samanlaisen kiven olemassaolosta myös Pohjan perillä. Rudbeck hoputtaa kuninkaallista tutkimusretkikuntaa viipymättä matkaan, onhan myös keskiyön aurinko kiinnostava syy matkustaa Lappiin.

Kuningas Kaarle XI innostuu asiasta ja myöntää matkarahat jo seuraavana päivänä. Rudbeck ei olekaan kuka tahansa tiedemies. Hän on anatomian, botaniikan ja lääketieteen auktoriteetti, joka kaiken muun ohessa kirjoittaa Ruotsin historiasta visionääristä suurteosta *Atlantica*. Rudbeckin tavoitteena on todistaa, että vedenpaisumuksen jälkeen Nooan pojasta Jafetista (1. Moos

10:2) polveutuvat kansat purjehtivat Ruotsiin ja että Ruotsi itse asiassa on yhtä kuin tarujen Atlantis, hesperidien kultamaa ja kaiken sivistyksen kehto. Rudbeck etsii viisastenkiveä, joka todistaisi tämän kaiken, ja nyt hän uskoo löytävänsä sen Lapista.

Matkalle lähtee kolme miestä: valtakunnanantikvaari Johan Hadorph nuorempi, kollegiankanslisti Johan Peringer (sittemmin valtakunnanantikvaari hänkin, aateloituna nimeltään von Peringskiöld) ja yksi palvelija. Matka taittuu nopeasti. Kestikievarien verkko ulottuu Tornioon saakka, ja siitä eteenpäin reitin tarunhoitoiselle kivelle tuntevat lappalaiset. Hadorph ja Peringer ovat perillä kivellä 3. heinäkuuta. He näkevät sen mitä heidän toivotaan näkevän: kolme kruunua ja lisäksi salaperäistä riimukirjoitusta. He raportoivat löydöstään kuninkaalle ja laativat kivistä piirroksen. Rudbeck riemuitsee ja mainitsee Käymäjärven kiven *Atlantican* toisessa osassa.

Kadonneen arkin etsijät

Barokkiajan oppineisuus yhdistää luontevasti tarua ja totta. Toki kriittinen historiantutkimus on 1600-luvulla jo syntynyt, mutta Rudbeckin suojelukseensa ottanut kuningas vaientaa kritiikin säätämällä, että *Atlantican* arvostelu merkitsee valtiorikosta ja maanpetosta. Kuningas itsekin halajaa matkustaa Lappiin ihmettelemään keskiyön aurinkoa ja valtakuntansa laajuutta. Haave toteutuu vuonna 1694, jolloin Kaarle XI vierailee Torniossa. Vuonna 1686 valmistuneen kuningatar Hedvig Eleonoran nimikkokirkon tapuli saa nyt toimittaa observatorion virkaa. Valitettavasti juhannusyönä, hie-man ennen keskiyötä, auringon eteen purjehtii kuitenkin pilvi, ja keskiyön aurinko jää sillä kertaa näkemättä. Kuningas aikoo palata Tornioon

vielä seuraavana vuonna. Sitä varten rakennetaan entistä korkeampi torni ja torniin pyöreät ”kuninkaan ikkunat”, jotta näkyvyys olisi parempi. Kuningas kuitenkin kuolee, ennen kuin uusi Lapin-matka toteutuu.

Vuonna 1695 Tornionjoella sauvoo haapiolla Olof Rudbeckin poika, Olof Rudbeck nuorempi. Hän on isänsä veroinen fantasi ja etsii vuorta, johon Nooan arkki

kenties rantautui. Mahdollisesti paikoiksi nuorempi Rudbeck arvelee joko Luppiovaaraa tai Aavasaksaa. Hän suhtautuu kuitenkin kriittisesti ajatukseen, että arkki yhä olisi löydettävissä tunturin kupeesta, vaikka paikalliset alkuausukat tarinoivat kaikenlaista. Mahtoiko Olof Rudbeck nuorempi käydä myös Käymäjärven kivellä? Sitä emme tiedä. Hänen tarkoituksensa oli kirjoittaa Lapin-matkastaan peräti 12-osainen suurteos, mutta lähdemateriaali tuhoutui Upsalan palossa 1702.

Kirjallinen myytti Käymäjärven kivistä oli kuitenkin syntynyt. Vuonna 1731 länsipohjalainen filosofian opiskelija Ericus Brunnius, Ylitornion kirkkoherran poika, mainitsee kiven Upsalan yliopistossa tarkastetussa väitöskirjassaan *De urbe Torna eique adjacentibus paroeciis* (Tornion kaupungista ja sen lähipitäjistä). Hän kirjoittaa:

”Suuresti selittää seudun muinaisuutta se, että Orfeus on Rudbeckin mukaan nimittänyt torniolaisia tauruslaisiksi. Ja vihdoin Rudbeck osoittaa, että Ptolemaios, joka eli toisella vuosisadalla j.Kr., mainitsee Tornion maantieteellisissä kirjoituksissaan, joita maantieteilijät lukevat. Sitä paitsi mainittu kuuluisa mies todistaa, että ensiksi löydetyt riimukirjoitukset ja Scipion runot ovat ensiksi meidän maissamme kirjoitetut ja piirretyt. Hänen kalenterinsa mukaan meillä on yhäkin älykkäimmät asukkaat. Eikä tämä oma seutummekaan ollut aivan vailla riimukiviä, sillä Käymäjärven luona oli muuan riimukivi, jossa näkyi kolme kruunua sekä riimukirjoitus, kuten Johan Hadorph kertoo. Salaneuvos Peringskiöld ja hänen toverinsa Johan Hadorph nuorempi tutkiessaan kuningas Kaarle XI:n käskystä maatamme kävivät tuossakin paikassa, jolloin he havaitsivat kivessä riimukirjoituksen, tosin niin himmeän, etteivät pystyneet sen merkitystä selittämään.”

Upsalan yliopiston isommassa kustavilaisessa auditoriossa 12. kesäkuuta 1731 tapahtuneen tohtorinväitöksen jälkeen Brunnius vihittiin papiksi 3. heinäkuuta ja määrättiin sokeaksi käyneen isänsä apulaiseksi Ylitornioon. Hänen kerrotaan olleen niin väkevä saarnamies, että seurakuntalaiset itkivät liikutuksesta Ylitornion kirkossa.

Maupertuis’*n*-Celsiuksen retkikunta 1736

Kesällä 1736 Tornionjoelle saapuu merkillinen venekunta etelästä. Sen edellä ovat kiirineet huhut ja kuninkaalliset käskykirjeet. Kyseessä on Pierre Louis Moreau de Maupertuis’*n* johtama Ranskan kuninkaallisen tiedeakatemian retkikunta, jonka tehtävänä on mitata maapallon muotoa. Ruotsalaista tiedettä edustaa Upsalan kuuluisa astronomi Anders Celsius; suomalaista puolestaan torniolainen yliopilas Anders Hellant, joka sittemmin kunnostautuu havainnoimalla Venuksen transitioita 1761 ja 1769 ja painamalla almanakkoja Tornion horisontin mukaan.

Maupertuis seurueineen soudetaan maihin Ylitornion pappilan rantaan 12. elokuuta 1736.

”Oli ihana ilma eikä näkynyt mäkäriä; kävelimme kauan yhdessä ja keskustelimme siitä miten viettäisimme talven Tornion kaupungissa. Olimme sen jälkeen kaikki jälleen koolla kirkkoherra Brunniuksen luona, joka hyvin kohteliaasti tarjosi meille asunnon kodissaan”,

muistelee retkikunnan sielunhoitajana toiminnut ranskalainen pappi Outhier ja jatkaa:

”Siellä oli meillä varattuna kolme huonetta, joihin voimme majoittua häiritsemättä itse perhettä, joka olikin varsin monilukuinen. Saimme siellä yllin kyllin kaikkea mitä tarvitsimme, ja kaikki olivat innokkaita tarjoamaan meille apuaan. Iäkäs sokea isä, yhtä iäkäs äiti, pojat ja minä perheineen ja lukuisine palvelijoineen olivat kuin muinaisten patriarkkain perheen uskollinen kuva.”

Takkatulen ääressä juodaan olutta ja tarinoidaan aikakauden oppineiden yhteisellä kielellä latinaksi. Tietysti Brunnius esittelee myös väitöskirjansa. Riimukirjoituksia harrastaneen Celsiuksen huomiota kiinnittää maininta Käymäjärven kivistä. Hän ja Maupertuis päättävät myöhemmin käydä tutustumassa siihen, mikäli retkikunnan aikataulu antaisi myöten.

Seuraavana talvena, vuoden pimeimpinä päivinä 21.–24. joulukuuta, retkikunta mittaa Tornionjoen jälle Ylitornion pappilan kohdalle 14,5 kilometriä pitkän perusviivan. Ranskalaiset kahlaavat polviaan myöten lumessa kuusipuusta veistämiään mittaseipäitä raahaten. Kun lämmikkeeksi ryypätään hopeakupista hieman paloviinaa, huulet ovat jäätyä kiinni kuppiin. Pakkanen on ankara, ja taivaalla hehkuvat revontulet. ”Orionin tähtikuvio loisti kuin vereen kas-

tettuna”, Maupertuis merkitsee muistiin. Tai-vaalla kieppuu kuin harhanäkyjä: ”tulisia vau-
nuja ja taistelevia armeijoita”.

Erikseen mitataan Lohikäärmeen tähtikuvi-
on Delta-tähden asema sekä Korteniemen kar-
tanon yllä Pellossa että Hedviga Eleonoran kir-
kon tornista nähtynä Torniossa. Tulosten avulla
voidaan tunturinhuippuja pitkin Pellostä Tornio-
on tehdyn kolmiomittauksen avulla määrittää
paikkakuntien välisen, noin yhden asteen mit-
taisen meridiaaninkaaren pituus, jota verrataan
vastaavanlaiseen Ranskassa tehtyyn mittauk-
seen. Maapallon napadeformaation numeroar-
voksi saadaan 1:205, mikä varsin hyvin vastaa
Newtonin ennustamaa arvoa 1:230. Sensaatio-
mainen tieto, että maapallo on navoiltaan litis-
tynyt, kiirii pian kautta tieteellisen maailman.

Astemittauksen historia on yleisesti tunnet-
tu, mutta me seuraamme nyt tarinan vähem-
män tunnettua sivupolkua.

Huhtikuun 11. päivänä 1737 Maupertuis ja
Celsius lähtevät eräänlaiselle huviretkelle ko-
van talven jälkeen. He kokoavat pororaidon ja
suuntaavat talvileiristään Pellostä kohti luodet-
ta, kun taas muu retkikunta kääntyy jo kohti
etelää. Tiedemiehet ovat päättäneet etsiä Käy-
mäjärven kiven, josta lappalaiset kertovat mer-
killisiä asioita. ”He uskoivat sen kätkevän si-
sänsä kaiken sen tiedon, joka on heille itselleen
tuntematonta”, Maupertuis kirjoittaa.

Miehet suuntaavat Kōngäsen ruukin kautta
Pajalaan, jossa he yöpyvät Pellikan talossa kar-
hun- ja porontaljoilla nukkuen. Seuraavana päi-
vänä matka jatkuu Erkheikkiin, ja yhden aikaan
iltapäivällä ollaan perillä Käymäjärvellä. Etsity
salaperäinen kivi on vaivalloisesti kaivettava
esiin nietoksista. Lappalaiset sytyttävät suuren
nuotion, joka sulattaa loput lumet. Kiven pin-
taan tulee kuin tuleekin näkyviin jotakin kirjoi-
tuksentapaista. Maupertuis ja Celsius kopioi-
vat näkemänsä huolellisesti ja toisistaan riippu-
matta. Celsius on niin innoissaan, että hän heti
ihmisten ilmoille Tornioon päästyään kirjoittaa
Royal Society’n sihteerille Cromwell Mortimerille
Lontooseen raportoidakseen uudesta mah-
dollisesta riimukirjoituksesta.

Vuosia myöhemmin, Preussin kuninkaallisen
tiedeakatemian kokouksessa Potsdamissa

1747 Maupertuis puolestaan raportoi löy-
döstään näin:

”Tällä kivellä ei tosin ole Kreikan ja Rooman muisto-
merkkien kauneutta, mutta mikäli sen pinnassa olevat
uurteet ovat kirjoitusta, sillä on todennäköisesti kun-
nia olla maailman vanhin piirtokirjoitus. Seudulla,
jolla kivi on, asustaa vain villieläinten tavoin metsissä

eläviä ihmisiä. Ei ole luultavaa, että heillä olisi kos-
kaan ollut mitään ikimuistoista tapahtumaa kerrot-
tavana jälkipolville, ja vaikka olisi ollutkin, he tuskin
olisivat tunteneet mitään keinoja siihen.

Ei liioin voi olettaa, että tässä maassa — sellaisena
kuin sen maantieteellinen asema on — olisi muinoin
ollut muita, sivistyneempiä asukkaita. Ilmaston an-
karuuden ja maaperän karuuden vuoksi tämän seu-
dun kohtalona on olla turvapaikkana vain joillekuille
onnettomille, jotka eivät mitään muutakaan seutua
tunne.”

Maupertuis esittää hypoteesin, jonka mu-
kaan maapallon ekliptikatason vaihtelu on
muinaisina aikoina saattanut keikauttaa pla-
neettamme ilmastosuhteet päällelleen.

Käymäjärven kirjoitus saattaa olla todisteena
jostakin esihistoriallisesta sivilisaatiosta, jonka
olemassaolosta enää muuta ei ole jäljellä. Mau-
purtuis viittaa raportissaan myös Raamatun ven-
denpaisumuskertomukseen. Lieneekö hänkin
lukenut Rudbeckia?

Maupertuis’ n luento ilmestyi painettuna Ber-
liinissä 1749. Se sisältyy myös hänen koottujen
teostensa Dresdenin (1752) ja Lyonin (1756) lai-
toksiin, jotka löytyvät Helsingin yliopiston kir-
jastosta. Maupertuis kuoli 1759. Samana vuon-
na hänen piirtämänsä kuva Käymäjärven väi-
tetyistä riimukirjoituksesta sisällytettiin kokoo-
mateoksiin *Histoire Générale des Voyages* (Pariisi,
1759) ja *Allgemeine Geschichte der Reisen zu Was-
ser und Lande* (Leipzig, 1759). Sitten asia unoh-
tui.

Pekosen–Pentikäisen retkikunta 2003

Kun itse kiinnostuin tästä oppihistorian kurio-
siteetista, päädyin aluksi tutkimaan asiaa Hel-
singin yliopiston kirjastoon ja sitten Tukholman
ja Upsalan kirjastoihin. Niin Hadorphin-Perin-
gerin kuin Celsiusuksen Ruotsiin jääneet alkupe-
räispiirroksiset Käymäjärven kivistä ovat tallel-
la, mutta Celsiusuksen Cromwell Mortimerille lä-
hettämää kuvaa pitäisi etsiä Royal Societyn ar-
kistosta Lontoosta.

Kivelle oli pakko päästä. Nykyisin se käy
helposti, pororaitoa ei tarvita.

Matkatovereikseni saan uskontotieteen pro-
fessorin Juha Pentikäisen, seitäkivien spesialis-
tin, ja hänen rouvansa Marjan. Lennämme Hel-
singistä Rovaniemelle, josta matka jatkuu au-
tolla Pellon ja Pajalan kautta samaa reittiä kuin
Maupertuis ja Celsius taivalsivat vuonna 1737.
Kuten he, nukumme yhden yön Pajalassa, jossa
sopivasti on menossa kirjailija Mikael Niemen

ympärillä pyörivä kohellustapahtuma ”Pajalan römppäviikko”. Osallistumme siihen.

Käymäjärvi on nykyisin vain parinkymmenen asukkaan uinuva erämaakylä. Maisema on syysauringossa kimmeltävän järven ympärillä satumaisen kaunis. Ensimmäisiä lumihiuksia leijaillee kohmeisia marjoja tiukkuville puolukanvarvuille, kun saavumme perille 27. syyskuuta 2003. Kylänraittia vartioiva vaitelias, erämaan karaisema kylänmies Ingemar Wiggefors ei ihmettele kysymyksiämme, vaan ohjaa meidät suoraan kivelle. Vinsavaaran huipulla sijaitseva paikka on kyläläisten keskuudessa yleisesti tunnettu. Lyhyehkön patikoinnin jälkeen kivi lopulta on edessämme.

Hätkähdamme nähdessämme kiven. Se on paljon pienempi kuin olimme kuvitelleet. Murikka on sammaleiden peittämä ja juuri sen kokoinen, että sen päälle vaeltaja voisi varsin mukavasti laskea reppunsa ja istahtaa syömään eväitään.

Entä kolme kruunua? Salaperäinen riimukirjoitus? Nooan arki? Ensisilmäyksellä emme näe mitään. Kotvan aikaa istumme sanattomina sinipunaisella maaruskamatolla. Aurinko kulkee rataansa, varjot siirtyvät. Ja katso: äkkiä kivessä näkyvät ikään kuin kivijumalan kasvot! Irvistävä hammasrivi varmaankin on etsimämme oletettu riimukirjoitus. Otamme valokuvia.

Ihmeellisintä kivessä on, että palaamme Pentikäisten kanssa Käymäjärveltä yhtä sekavissa tunnelmissa kuin aikaisempien retkikuntien edustajat. Olemme tehneet myös piirroksia niin kuin hekin, mutta toistaiseksi emme pysty päättämään, olemmeko nähneet ihmiskäden tekemän kaiverruksen vaiko vain epätavallisen luonnonmuodostuman. Mukana olisi pitänyt olla geologi.

Vaikka kyseessä olisi pelkkä luonnonmuodostuna, ihminen on aikojen kuluessa antanut Käymäjärven väitetylle kirjoitukselle merkityksen. Kivestä on tullut Vinsavaaran maisemadominantti, joka herättää matkamiesten huomiota ajasta aikaan. Juha Pentikäisen mielestä Käymäjärven kivi voi hyvinkin olla saamelaisten muinainen uhri- ja palvontapaikka, kenties seita, sen verran erikoisia tarinoita kiveen on liitetty. Pentikäinen on viime aikoina tunnistanut pyhiä paikkoja niihin liittyvän antropomorfismin tai zoomorfismin perusteella, ja kieltämättä Käymäjärven kivessä voi sellaisen nähdä.

Käymäjärven kivi pitäisi puhdistaa sammalista, ja paikalla olisi tehtävä arkeologinen kaivaus. Kohde sijaitsee kuitenkin Ruotsin puolella, joten kaivauslupa on anottava Tukholmasta. On merkillistä, ettei Käymäjärven kiveä nähtävästi koskaan ole tieteellisesti tutkittu, vaikka siihen liittyy värikäs suullinen ja kirjallinen perinne yli kolmen vuosisadan ajalta!

KIRJALLISUUTTA

- Brunnius, E. 1665 (1731): *Tornion kaupungista ja sen lähipitäjistä*. Suom. T. Itkonen, Lions Club, Tornio.
- Ekeland, I. 2004 (2000): *Paras mahdollisista maailmoista*. Suom. S. Maaranen, esipuhe: O. Pekonen, Art House, Helsinki.
- Eriksson, G. (2002): *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*. Atlantis, Tukholma.
- Hecht, H. (toim.) (1999): *Pierre Louis Moreau de Maupertuis: Eine Bilanz nach 300 Jahren*. Verlag A. Spitz, Berliini.
- Maupertuis, P. (1777 /1749): ”Kertomus retkestä Lapin perukoille erään vanhan muistomerkin luo.” Suom. M. Itkonen-Kaila, *Tornionlaakson vuosikirja*, Tornio, ss. 144–158.
- Outhier, R. (1775 /1744): *Matka pohjan perille*, suom. M. Itkonen-Kaila, Otava, Helsinki.
- Pentikäinen, J. ja Miettinen T. (2003): *Pyhän merkkejä kivessä*, Etnika Oy, Helsinki.
- Schück, H. (1933): ”Torneåstenen”. *Fornvännen* 28, ss. 257–262.
- Tobé, E. (1986): ”Fransysk visit i Tornedalen 1736–1737. En bok om gradmätningsexpedition och dess nyckelpersoner”. *Tornedalica* 42, Luleå.
- Tobé, E. (1991): ”Anders Hellant: en krönika om sjuttonhundratalets märkligaste tornedalning”. *Tornedalica* 49, Luleå.
- Tobé, E. (1999): ”Maupertuis’ ”Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke”. *Öknytt* 1–4 *Johan Nordlander-sällskapets tidskrift*, Umeå, ss. 1–46.
- Tobé, E. (2003): *Anders Celsius och den franska gradmätningen i Tornedalen 1736–37*, Acta Universitatis Upsaliensis 74, Uppsala.

Kirjoittaja on Helsingin ja Jyväskylän yliopistojen matematiikan dosentti. Hän on käsitellyt Maupertuis'ta ja hänen Lapin-matkaansa lukuisissa esseissä, viimeksi Tieteessä tapahtuu -lehden numerossa 3/2004.